

Evaluating the Exegetic Foundation of the Miraculousness of the Quran according to Allamah Tabatabai and Ayatollah Javadi Amoli¹ *

Reza Moaddab¹ , Muhammad Taqi Diari Bidgoli² , and Javad Jamshidi Hasanabadi³

¹ Professor of the Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Teachings, University of Qom, Qom, Iran (corresponding author). Email: reza@moaddab.ir

² Professor of the Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Teachings, University of Qom, Qom, Iran Email: mt_diari@yahoo.com

³ Ph.D. Candidate, Comparative Exegesis, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Teachings, University of Qom, Qom, Iran. Email: javadjamshidi66@yahoo.com

Abstract

The miraculousness of the Quran is one of the most important exegetic foundations of Allamah Tabatabai and Ayatollah Javadi Amoli. Allamah Tabatabai considers the miraculousness of the Quran to be based on two principles: miraculousness certainly exists and the Quran is one of the instances of miracles. In contrast, Javadi Amoli derives the miraculousness of the Quran through syllogism. Similarly, Javadi Amoli believes that no language can translate the Quran and translation ruins and reduces its subtleties. Thus, he has replaced the translation of the verses with selected exegesis. The other difference between the two exegetes is that Allamah Tabatabai does not consider eloquence to be limited merely to words; rather, it includes both words and meanings. However, Javadi Amoli in a way emphasizes only the meaning and acknowledges that the Arabs had words but the words did not have these exalted meanings. Comparing the foundations of these two exegetes shows that they share a common view regarding the miraculous nature of the Quran; however, there is a difference in the explanation and details of these exegetic foundations between the student and teacher. The most important goal of this article is to probe and analyze the source of this difference in opinion. In this paper, the views of the abovementioned exegetes regarding the basis of the miraculousness of the Quran have been studied using a comparative method.

Keywords: miraculousness of the Quran, *al-Mizān*, *Tasnīm*, Javadi Amoli, Allamah Tabatabai, exegetic foundations

¹ This article has been selected from the doctoral thesis of Javad Jamshidi Hasanabadi titled: “Arzyabi-yi tatbiqi-yi mabani-yi ikhtilafi-yi *al-Mizān* va *Tasnīm*” [A comparative evaluation of the differing foundations of *al-Mizan* and *Tasnim*].

* Received: 2023 Aug 28 | Received in revised from: 2023 Oct 11 | Accepted: 2023 Nov 02 | published online: 2023 Dec 21

Moaddab, R., Diari Bidgoli, M.T., & Jamshidi Hasanabadi, J. (2023). Evaluating the Exegetic Foundation of the Miraculousness of the Quran according to Allamah Tabatabai and Ayatollah Javadi Amoli. *Comparative Interpretation Research*, 9 (2), 4-32. <https://doi.org/10.22091/PTT.2023.9093.2210>

Introduction

Foundations are important for every science. In the science of Quranic exegesis, the discussion about foundations is more important due to the position of this science. Since there are differences between exegetes regarding the foundations, in Exegesis Studies the importance of the discussion of adapting and evaluating the foundations of exegesis, especially the differing foundations, and explaining the commonalities and differences between these foundations which are the root of many exegetic differences is doubly felt.

Allamah Tabatabai and Ayatollah Javadi Amoli are among the greatest contemporary exegetes and the miraculousness of the Quran is one of the most important common exegetic foundations presented by these two exegetes. This article strives to address the exegetic foundations of the miraculous nature of the Quran according to these two exegetes and clarify the commonalities and differences in the foundations of these two exegetes and where the source of these differences lies.

Considering that the focus of this study is the comparative evaluation of the exegetic foundations of the miraculousness of the Quran according to Allamah Tabatabai and Javadi Amoli, this exegetic foundation is evaluated in detail from the views of these two valuable exegetes and this confirms the necessity and originality of conducting this research.

Commonalities and differences of the exegetic foundations of the miraculousness of the Quran according to Allamah Tabatabai and Javadi Amoli

Commonalities of the views of these two exegetes

In general, both exegetes have accepted the miraculousness of the Quran and the divineness of its words and expressions as exegetic foundations. This discussion has been addressed in detail in multiple instances in *al-Mizān* and by Ayatollah Javadi Amoli in *Tasnīm*. Thus, the miraculous nature of the Quran is a common exegetic foundation presented by these exegetes. However, they have different views regarding the details of explaining and proving it.

Differences in the views of the two exegetes

1. Allamah Tabatabai considers the miraculousness of the Quran to be based on two principles: 1) certainly miracles exist, 2) the Quran is one of the instances of those miracles and proving the second part is certainly accompanied by the substantiation of the first part. This is proven through the Verses of Challenge (*tahaddī*). Allamah considers the Verses of Challenge as a kind of evidence for the miraculousness of the Quran; however, he doesn't explain it. But Ayatollah Javadi Amoli has concluded the challenge and miraculousness of the Quran through a syllogism that takes the form of a conditional proposition and explains and proves the view of his teachers through the Law of Similitude. Thus,

it seems that the view of Ayatollah Javadi Amoli is more complete and accurate than that of Allamah Tabatabai's.

2. Another aspect of the difference between Allamah Tabatabai and Ayatollah Javadi Amoli manifests in the discussion of the aspects of the miraculousness of the Quran in eloquence and rhetoric. Allamah Tabatabai does not consider eloquence to be in words only; rather, he considers it to be both in words and meanings. However, Ayatollah Javadi Amoli somehow emphasizes only the meaning and acknowledges that Arabs had the words but the words did not possess these exalted meanings and it seems that the view of Allamah Tabatabai is more complete and accurate compared to the view of Ayatollah Javadi Amoli which in a way only emphasizes meanings.
3. While accepting scientific miraculousness in the Quran, Ayatollah Javadi Amoli (2009a) proves his own theory by using rational and narrative evidence and implicitly searches for it in the narrations of the Imams (peace be upon them). He has cited and used the words of the Infallibles in this regard in his works and has cited them according to the context and occasion of the discussion and scientific matter in question (vol. 1, p 132). Even though the discussion of scientific miraculousness is implied in *al-Mizān* and Allamah Tabatabai has indicated some verses as examples; however, this topic is highlighted more in *Tasnīm* and the author has spoken more clearly in this regard. He has accepted the conclusive findings of new sciences and considers that a sign of the scientific miraculousness of the Quran. By clarifying this, he has added to the credibility of this idea, which seems to be an accurate consideration.
4. Ayatollah Javadi Amoli believes that the Arabic language is one of the consequent aspects of the miraculousness of the Quran and believes that the translation of Arabic and especially the Quran leads to the ruination and reduction of the subtleties of Arabic and the Quran. And thus, he has replaced translation with selected exegesis because according to the author of *Tasnīm*, the Quran is untranslatable as many of the subtleties of Arabic literature are lost in translation and the semantic weight that the Arabic verses convey cannot be found in the translation of the Quran. However, the commentator of *al-Mizān* considers it to be permissible as a tool to communicate the message of the Quran to all nations and people. Therefore, this innovation distinguishes the author of *Tasnīm* because the reader learns a summary of a part of the interpretation and even the subtleties by reading it.

Conclusion

The exegetic foundation of the miraculousness of the Quran is one of the common foundations between Ayatollah Javadi Amoli and Allamah Tabatabai in the exegesis of the Quran and Ayatollah Javadi Amoli, influenced by his teacher Allamah Tabatabai, shares his view in presenting logical and narrative proofs for proving the miraculousness of the Quran. However, there are differences in the method and explanation of the topic. In this study, these differences have been explained in four instances.

References

- Qoran*. (1994). (N. Makarem Shirazi, Trans.). Dar al-Quran al-Karim. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (1989). *Piramun-i wahy va rahbari*. Al-Zahra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (1993). *Tafsir-i mowdu'ie-yi Quran*. Isra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2007). *Quran dar Quran*. Isra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2009a). *Tasnim: tafsir-i Quran-i Karim*. (Compiled by a team of researchers). Isra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2009b). *Wahy va nubuwat*. Isra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2010). *Nizahat-i Quran az tahrif*. (Compiled by A. Nasiri). Isra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2015). *Haqiqat va ta'thir-i i'jaz*. (Compiled by A. Fatiheh & J. Aryani). Isra Publications. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1983). *I'jaz-i Quran*. Markaz-i Nashr-i Farhangi-yi Raja. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1996). *Al-Mizan fi tafsir al-Quran*. Islami Publications, Jamiat al-Modarresin-i Hawza Ilmiyya-yi Qom. [In Arabic].

ارزیابی مبنای تفسیری اعجاز قرآن از دیدگاه علامه طباطبائی و جوادی آملی^۱

سید رضا مؤدب^۱ , محمدتقی دیاری بیدگلی^۲ , و جواد جمشیدی حسن‌آبادی^۳

^۱ استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسندهٔ

مسئول). رایانامه: reza@moaddab.ir

^۲ استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه:

mt_diari@yahoo.com

^۳ دانشجوی دکتری تفسیر تطبیقی، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم،

قم، ایران. رایانامه: javadjamshidi66@yahoo.com

چکیده

اعجاز قرآن از مهم‌ترین مبانی تفسیری علامه طباطبائی و آیت‌الله جوادی آملی است. علامه طباطبائی اعجاز قرآن را بر دو اصل می‌داند: قطعاً معجزه وجود دارد و قرآن از مصادیق آن معجزات است. در مقابل، جوادی آملی اعجاز قرآن را با استفاده از قیاسی منطقی نتیجه‌گیری کرده است. همچنین جوادی آملی معتقد است که هیچ زبانی توان ترجمهٔ قرآن را ندارد و ترجمهٔ قرآن را باعث سقوط و کاهش لطافت‌های آن دانسته؛ از این رو، برگزیدهٔ تفسیر را جایگزین ترجمهٔ آیات کرده است. وجه افتراق دیگر دو مفسر این است که علامه طباطبائی فصاحت را تنها به لفظ نمی‌داند، بلکه به لفظ و معنا می‌داند. اما جوادی آملی به نوعی تنها بر معنا تأکید دارد و اذعان می‌کند که عرب‌ها الفاظ را داشته، ولی الفاظ دارای این معانی والا را نداشته‌اند. مقایسهٔ مبانی دو مفسر نشان می‌دهد که این دو مفسر در اصل اعجاز قرآن با یکدیگر اشتراک نظر دارند، اما، در تبیین و جزئیات این مبنای تفسیری، میان استاد و شاگرد اختلاف نظرهایی وجود دارد. مهم‌ترین هدف این مقاله واکاوی و تحلیل این موضوع است که خاستگاه این اختلاف دیدگاه کجاست. در این مقاله، با روش تطبیقی، دیدگاه دو مفسر یادشده دربارهٔ مبنای اعجاز قرآن بررسی شده است.

کلیدواژگان: اعجاز قرآن، المیزان، تسنیم، جوادی آملی، علامه طباطبائی، مبانی تفسیری

^۱ این مقاله برگرفته از رسالهٔ دکتری جواد جمشیدی حسن‌آبادی است با نام «ارزیابی تطبیقی مبانی اختلافی المیزان و تسنیم».

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۰۶ | بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۱۹ | پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۱۱ | انتشار برخط: ۱۴۰۲/۰۹/۳۰

□ مؤدب، سیدرضا؛ دیاری بیدگلی، محمدتقی؛ و جمشیدی حسن‌آبادی، جواد. (۱۴۰۲). ارزیابی مبنای تفسیری اعجاز قرآن از دیدگاه علامه طباطبائی و جوادی آملی، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۹ (۲)، ۳۲-۴۰. <https://doi.org/10.22091/PTT.2023.9093.2210>

مقدمه

بیان مسئله

وجود مبانی برای هر دانشی امری ضروری است. در دانش تفسیر قرآن، به دلیل اهمیت و جایگاه این دانش، بحث درباره مبانی اهمیت بیشتری دارد. از آنجاکه میان مفسران – حتی مفسران یک مکتب تفسیری – درباره مبانی، اختلاف نظرهایی وجود دارد، در تفسیر پژوهی ضرورت بحث از تطبیق و ارزیابی مبانی تفسیر، به ویژه مبانی مورد اختلاف و بیان اشتراکات و اختلافات این مبانی که ریشه بسیاری از اختلاف نظرهای تفسیری است، دوچندان احساس می شود.

علامه طباطبائی و آیت الله جوادی آملی از مفسران بزرگ معاصر شیعه اند و اعجاز قرآن از مهم ترین مبانی تفسیری اتفاقی (مشترک) صدوری دو مفسر است و هر دو در اثبات آن به دلایل فراوانی تمسک کرده و به تفصیل در تفاسیرشان قلم زده اند. این بحث در تفسیر المیزان در چند مورد به تفصیل مطرح شده و همچنین آیت الله جوادی آملی نیز در تفسیر تسنیم به تفصیل به این موضوع پرداخته و نظر استاد خویش، علامه طباطبائی، را بیان و نقد و بررسی کرده است. این مقاله بر آن است تا به مبنای تفسیری اعجاز قرآن از دیدگاه علامه طباطبائی و جوادی آملی بپردازد و روشن کند که مبنای این دو مفسر چه اشتراکات و چه افتراقاتی دارد و ریشه این اختلاف دیدگاه در کجاست.

مفهوم شناسی

۱. مفهوم شناسی مبانی

واژه مبانی جمع مبنا از ریشه «بنی» در لغت به معنی اساس و بنیاد، بنا، شالوده، پایه و بنیان و ریشه و اصول مسلم یک شیء است (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۳۰۲؛ دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۲۵۷۷؛ مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۳۴۰؛ معین، ۱۳۹۱، ج ۳، ص ۳۷۷۷). مبانی در اصطلاح به معانی مختلفی بیان شده است (مبیدی، ۱۴۲۸ ق، ص ۳۷؛ بابایی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۰؛ شاکر، ۱۳۸۲، ص ۴۰). مراد از اصطلاح مبانی تفسیری در این نوشتار آن دسته از قضایا و اصول اساسی است که اثبات و نفی شان در چگونگی تفسیر اثری بنیادین ایفا می کند، مانند اثبات یا نفی وقوع تحریف در قرآن. مبانی تفسیر به اقسام گوناگونی، همچون مبانی صدوری و دلالتی،

مشترک و مختص، تقسیم می‌شود (مؤدب، ۱۳۸۸، صص ۳۹-۴۱؛ ۱۳۹۳، ص ۴۰؛ شاکر، ۱۳۸۲، صص ۴۰-۴۲؛ محمدی ری‌شهری، ۱۳۹۰، ص ۳۴؛ عمید زنجانی، ۱۳۷۳، ص ۶). اعجاز قرآن از مبانی مشترک (اتفاقی) صدور مفسران، از جمله علامه طباطبائی و جوادی آملی، است که بر تفسیرشان تأثیرگذار بوده است. البته، دو مفسر در جزئیات و تفصیل بحث با یکدیگر اختلاف نظرهایی دارند.

۲. مفهوم‌شناسی اعجاز

اعجاز از مصدر ثلاثی مزید باب افعال از ریشه ع ج ز به معنای ناتوانی و ضعف، ناتوان یافتن و ناتوان ساختن کسی یا چیزی، در برابر حزم به معنای ثبات و محکمی و استواری یا در مقابل «قدر» که به معنای «توانستن» است (خلیل بن احمد، ۱۴۱۰ ق، ج ۱، ص ۲۱۴؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۵، ص ۳۶۹؛ راغب اصفهانی، ۱۳۷۴ ق، صص ۵۴۷-۵۴۸؛ ابن‌فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۴، ص ۲۳۴). در قرآن در معانی ناتوان بودن (مائده: ۳۱) و ناتوان ساختن (توبه: ۲؛ عنکبوت: ۲۲؛ حج: ۵۱) به کار رفته است. بنابراین، این واژه در قرآن به معنای لغوی‌اش به کار رفته است (قمر: ۲۰-۱۹). برای اعجاز، در اصطلاح، تعاریف بسیاری مطرح شده است که همه آنها را می‌توان در مفهوم واحدی ارائه نمود: اعجاز به معنی هر امر خارق‌العاده‌ای که مقرون به تحدی باشد و به دور از هرگونه معارضه است و مردم از آوردن مثلش عاجز باشند که خداوند آن را به دست پیامبرش پدید می‌آورد تا دلیلی بر صدق ادعای رسالت وی گردد (مفید، ۱۴۱۳ ق، ص ۳۵؛ سیوطی، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، ص ۲۳۸؛ معرفت، ۱۴۱۶ ق، ج ۴، ص ۱۶؛ میرمحمدی، ۱۳۷۵، ص ۸۸؛ طباطبائی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۷۲؛ خویی، ۱۳۷۸، ص ۲۰). از این رو، انجام آن عمل خارق‌العاده را «اعجاز» و آن پدیده غیرعادی را که نتیجه اعجاز است «معجزه» می‌نامند (خویی، ۱۳۷۸، ص ۳۳). در قرآن، قرآن و سایر معجزات انبیا معجزه نامیده نشده است، بلکه همواره از معجزات پیامبران (ص) با تعبیر «آیه» (بقره: ۲۱۱)، «بینه» (اعراف: ۷۳)، «برهان» (قصص: ۳۲)، «سلطان» (ابراهیم: ۱۱)، «شَیْءٌ مُبِیِّنٌ» (شعراء: ۳۰) یاد شده است. اصطلاح معجزه درباره قرآن بعدها رواج یافته، به گونه‌ای که اصطلاح فنی و تخصصی اعجاز را از قرن دوم هجری در میان آثار

مسلمانان شاهدیم (سیدی، ۱۳۹۲، ص ۱۶). اعجاز را به گونه‌های مختلفی تقسیم کرده‌اند، از جمله اعجاز سریع و باطنی، اعجاز تبشیری، اعجاز تنذیری، اعجاز قولی و فعلی، اعجاز معقول و محسوس، اعجاز ابتدایی، و اعجاز اقتراحی (جوادی آملی، ۱۳۹۴، صص ۷۹-۸۰؛ هادیان حیدری، ۱۳۹۷، ص ۴).

پیشینه تحقیق

از آنجاکه موضوع اعجاز قرآن و دفاع از قداست قرآن از مهم‌ترین مبانی تفسیری است، اکثر مفسران و قرآن‌پژوهان اهل سنت و شیعه، در این موضوع، اظهار نظر کرده و کتاب‌های زیادی نگاشته و به کمک دلایل فراوانی به اثبات وجوه متعدد اعجاز قرآن پرداخته‌اند، از جمله فصاحت و بلاغت (زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، صص ۹۸-۹۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲ ق، ج ۱، ص ۱۵۷)، خبر دادن از غیب، گذشته و آینده (باقلانی، ۱۴۲۱ ق، ص ۳۹؛ معرفت، ۱۳۸۴، ص ۳۶۱)، عدم اختلاف و تناقض در محتوای قرآن (قطب راوندی، ۱۴۰۹ ق، ص ۹۸۲، ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ ق، ج ۸، ص ۲۸۷)، جاذبه و نفوذ قرآن در نفوس (خطابی، بی‌تا، ص ۲۱)، نظم، سبک و انشای منحصربه‌فرد (عبدالجبار معتزلی، ۱۳۸۰، ج ۱۶، ص ۲۴۷)، اعجاز معنوی و اعجاز قرآن در تشریع و قانون‌گذاری (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۶۰)، اعجاز قرآن از دیدگاه شخص آورنده آن (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۱، صص ۱۵۶-۱۵۸)، نظریه صرفه (سید مرتضی، ص ۴۱)، اعجاز قرآن در ارائه براهین عالی فلسفی (بلاغی نجفی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱، ص ۱۱)، معارف بلند و حقایق آسمانی (صدوق، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۳۷)، اعجاز علمی قرآن (جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۱۱، ص ۵۸).

هادیان حیدری و شریفی (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی تطبیقی اعجاز قرآن و وجوه آن از دیدگاه صاحب المیزان و شاگردان ایشان (با تأکید بر آرای جوادی آملی و آیت‌الله مصباح یزدی)» به بررسی دیدگاه علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی و آیت‌الله مصباح یزدی درباره اعجاز قرآن پرداخته‌اند. آخوند و قرباغی (۱۳۹۷) در مقاله «واکاوی تحدی قرآن از دیدگاه علامه طباطبایی (ره) و آیت‌الله جوادی آملی» به بررسی تحدی قرآن و در خلال آن بحث اعجاز قرآن از دیدگاه علامه طباطبایی و جوادی آملی پرداخته‌اند. با توجه به اینکه محور این پژوهش ارزیابی تطبیقی و

مقایسه‌ای مبنای تفسیری اعجاز قرآن از دیدگاه علامه طباطبایی و جوادی آملی است. این مبنای تفسیری به تفصیل از دیدگاه دو مفسر گرانقدر ارزیابی شده است و این امر بدیع بودن و ضرورت انجام این پژوهش را تأیید می‌نماید. در این قسمت به بررسی دیدگاه‌های این دو مفسر معاصر، در زمینه اعجاز قرآن، به صورت تطبیقی می‌پردازیم.

اعجاز قرآن از دیدگاه علامه طباطبایی

یکی از مهم‌ترین مبانی تفسیری علامه طباطبایی در المیزان اعتقاد به اعجاز قرآن است. طباطبایی (۱۴۱۷ ق) معجزه را چنین تعریف می‌کند: معجزه امری است خرق عادت که بر دخالت و تصرف ماوراءالطبیعه در عالم مادی و طبیعت می‌کند، نه به معنی آنچه باطل‌کننده ضروریات عقلی باشد (ج ۱، ص ۷۳؛ نیز، نک. طباطبایی، ۱۳۶۲، ص ۹). به عقیده طباطبایی (۱۴۱۷ ق) قرآن معجزه است در بلاغت، برای بلیغ‌ترین بلغاء؛ در فصاحت، برای فصیح‌ترین فصحاء؛ در حکمت، برای حکیم‌ترین حکما؛ در علم، برای اعلم علما؛ در قانون، برای افضل قانون‌گذاران، در سیاست برای بهترین سیاستمداران؛ و خلاصه معجزه‌ای است برای تمام عالمیان (ج ۱، ص ۶۰). قرآن از همه جهات دعوی اعجاز می‌کند، آن‌هم اعجاز به صورت مطلق اعم از جن و انس، عام و خاص، عالم و جاهل و... و تحدی نموده به آوردن یک سوره همانند آن و این سخن قرآن در حقیقت به دو مطلب تقسیم می‌شود: (۱) قطعاً، معجزه وجود دارد؛ (۲) قرآن از مصادیق آن معجزات است و در صورت اثبات قسم دوم، قطعاً قسم اولی هم ثابت می‌شود. از این رو، قرآن در مقام اثبات قسم نخست برنیامد و به اثبات قسم دوم و اینکه قرآن معجزه است بسنده کرد و بر سخن خود به تحدی و تعجیز استدلال نمود و وقتی غیر خدا توان هم‌وردی آن را ندارد، هر دو نتیجه حاصل گشت (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۹۳). همو می‌فرماید: قرآن برای اثبات اعجازش، همه را به تحدی فراخوانده است (اسراء: ۸۸؛ ج ۱، ص ۹۴). کسانی که راز اعجاز قرآن را در درون این کتاب گران‌سنگ می‌بینند درباره وجوه اعجاز قرآن همداستان نیستند. بسیاری از دانشوران در گذشته اعجاز قرآن را در فصاحت و بلاغت آن دانسته و گاه سایر وجوه اعجاز قرآن را نفی کرده‌اند. برخی دیگر قرآن را در همه جهات و ابعادش معجزه می‌دانند (طباطبایی، ۱۳۷۳، ص ۶۰) و گاه از بی‌نهایت بودن

وجوه اعجاز قرآن سخن به میان آورده‌اند (سیوطی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۵). عده‌ای نیز وجوه اعجاز محدودی برای قرآن قائل‌اند (زرکشی، ۱۴۰۸ ق، ج ۲، ص ۱۱۴). هر یک از گروه‌های یادشده، برای اثبات مدعای خویش دلایلی را آورده و احیاناً به نقد دیدگاه‌های دیگر پرداخته‌اند. در نگاه علامه طباطبایی، اعجاز قرآن وجوهی دارد که در زیر می‌آید.

ابعاد اعجاز قرآن از دیدگاه علامه طباطبایی

طباطبایی (۱۴۱۷ ق) موضوع اعجاز قرآن را در تفسیر آیات ۲۳ و ۲۴ سوره بقره مطرح کرده و معتقد است که آیات تحدی دلالت بر اعجاز قرآن دارد و تحدی قرآن فراگیر و عمومی است و بر اعجاز قرآن در وجوه گوناگون دلالت دارد و مانند تحدی مطلق و عام در آیه ۸۸ سوره اسراء، شامل همه وجوه آن می‌شود (ج ۱، ص ۵۹). همو می‌گوید اگر تحدی صرفاً در فصاحت و بلاغت قرآن و اسلوب زبانی آن بود، نباید خطاب آن از عرب‌ها فراتر برود، در صورتی که آیه مذکور تمام افراد جن و انس را مخاطب قرار داده است. بنابراین، مشخص می‌شود که اعجاز قرآن تنها از نظر بلاغت و اسلوب زبانی نیست. از این رو، قرآن برای همگان معجزه است و مختص به گروه خاصی نیست (ج ۱، ص ۶۰). علامه طباطبایی به برخی از وجوه تحدی قرآن می‌پردازد که به اختصار در زیر می‌آید.

۱. فصاحت و بلاغت

فصاحت در لغت به مفهوم آشکار شدن (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ص ۱۰) و در اصطلاح اهل ادب به معنای شیوایی است، یعنی قرآن یک معجزه و شاهکار ادبی است، به طوری که در حد اعلای فصاحت و بلاغت است. این نظریه شاید مشهورترین دیدگاه در باب اعجاز قرآن باشد و بسیاری از دانشمندان آن را پذیرفته‌اند (برای نمونه، نک. فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۴، ص ۵۰؛ قاضی عبدالجبار، ۱۳۸۰ ق، صص ۵۸۶-۵۹۴؛ میرمحمدی، ۱۳۷۵، ص ۲۰۰). به عقیده طباطبایی (۱۳۷۳)، یکی از جهات اعجاز که قرآن با آن تحدی کرده بلاغت قرآن است. هیچ بشری حتی پیامبر (ص) نمی‌تواند خالق محتوا یا الفاظ قرآن باشد. خداوند، خود، در مرحله نزول، آیات قرآن را به عربی فرو فرستاد تا انسان آن را درک کند و اگر حق تعالی چنین نکرده بود، فهم قرآن به رسول الله (ص) منحصر می‌گشت و امتش از فهم آیات قرآن محروم می‌شدند (ص ۱۰۸).

از دیدگاه طباطبایی (۱۴۱۷ ق)، اعجاز قرآن در اسلوب کلام، فصاحت و بلاغت فقط متکی به کلمات و الفاظ یا صرفاً معانی آن نیست، بلکه حاصل آمیختگی و درهم تنیدگی عناصری مانند الفاظ و محتوای قرآن است. از این رو، اعجاز قرآن در اسلوب کلام، به ترکیب الفاظ و معانی با یکدیگر است، نه صرف الفاظ یا معانی. بنابراین، دقت در انتخاب کلمات و سازگاری آن با محتوای والای قرآن از طرفی و پشتوانه علمی محتوای آن از طرف دیگر از قرآن کلام رفیعی ساخته که بر همه کلام‌ها برتری دارد و هیچ کس قدرت مقابله و همانندسازی آن را ندارد و همین دلیل معجزه بودن آن به حساب می‌آید. ایشان معتقد است که بلاغتی که معجزه‌آسا است تنها منحصر به الفاظ نیست تا ادعا شود بهترین و عالی‌ترین ترکیبات لفظی یک ترکیب بیشتر نیست، بلکه مربوط به مجموع کلمات و محتوای کاملی است که توانسته یک موضوع خاص را با وجوه مختلف و با اهداف گوناگون به قالب عبارات و کلمات درآورد و آنها را معجزه کند (ج ۱، ص ۷۳).

خلاصه گفتار طباطبایی (۱۴۱۷ ق) عبارت است از: (۱) تحدی قرآن نشانه معجزه بودن آن است و تحدی شامل عموم مردم می‌شود. (۲) تحدی تنها در فصاحت و بلاغت نیست و همچنین غیر فصاحت و بلاغت، هیچ جهت دیگر قرآن به‌تنهایی موردنظر نیست؛ پس اینکه به‌شکل مطلق تحدی نموده می‌فهماند که قرآن از همه جهت برتر است، نه جهتی خاص. (۳) قرآن برای همه افراد انس و جن، کتاب هدایت و معجزه است. (۴) اعجاز قرآن در اسلوب کلام، فصاحت و بلاغت منحصر به الفاظ یا صرفاً معانی آن نیست، بلکه محصول درهم‌تنیدگی عناصری همچون کلمات و مفاهیم قرآن است (ج ۱، ص ۹۷).

۲. عدم اختلاف در قرآن

قرآن در طول بیست و سه سال در شرایط گوناگون بر رسول‌الله (ص) نازل شد، اما هرگز تناقض و اختلافی در قرآن وجود ندارد؛ این مطلب معجزه بودن قرآن را می‌رساند (خویی، ۱۳۷۸، صص ۴۳-۹۱؛ معرفت، ۱۴۱۶ ق، ج ۴، ص ۱۳۳). قرآن به این معنا تحدی کرده که در سرپای آن اختلافی در معارف وجود ندارد و فرموده: «وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا» (نساء: ۸۲). نه تنها در آن اختلاف و تناقضی وجود ندارد، بلکه برخی از آیات آن مفسر

برخی دیگر هستند، همچنان که امام علی (ع) فرمود: «بخشی از قرآن ناطق به مفاد بخش دیگر و قسمتی از آن شاهد قسمتی دیگر است» (سید رضی، ۱۳۷۰، خطبه ۱۳۳، ص ۴۱۴؛ طباطبائی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، صص ۱۰۴-۱۰۷؛ ج ۱، ص ۶۶).

۳. معارف عالی الهی قرآن از یک فرد امی

معارف والای قرآن در باب توحید و صفات خداوند متعال، در مقایسه با دیگر کتب آسمانی و سخنان بزرگان، عقل‌ها را متحیر می‌سازد و نشانگر اعجاز قرآن است، درحالی که همه این معارف توسط یک فرد امی بیان شده است (خویی، ۱۳۷۸، صص ۴۳-۹۱؛ معرفت، ۱۴۱۶ ق، ج ۴، ص ۱۳۵).

طباطبائی (۱۴۱۷ ق) در تفسیر آیات مربوط به این موضوع چنین می‌نویسد: قرآن در پاسخ افرادی که از رسول‌الله (ص) می‌خواهند کتاب دیگری بیاورد یا کلام خداوند را تغییر نماید، می‌فرماید: «من حق تغییر قرآن را ندارم، چرا که قرآن، سخن و کلام من نیست، بلکه وحی و کلام الهی است» (یونس: ۱۵؛ ج ۱۰، ص ۳۶).

۴. معارف باقی و ابدی

نظام تشریع قرآن از چنان استواری و اتقانی برخوردار است که احدی قادر نیست همانند آن را بیاورد، درحالی که جوامع بشری هر قانونی که تصویب می‌کنند، پس از گذشت زمانی، اشکالات آن مشخص می‌شود و خود به‌ناچار آن را تغییر می‌دهند (خویی، ۱۳۷۸، صص ۴۳-۹۱؛ معرفت، ۱۴۱۶ ق، ج ۴، ص ۱۳۵). از زمانی که قرآن نازل شده تا به امروز نه تنها معارف قرآن کهنه نشده، بلکه با معارف باقی و ابدی خودش بقای همه معارف را تضمین کرده و آن را صالح برای تمامی نسل‌های بشر دانسته است. خداوند در آیه ۴۱ سوره فصلت و آیه ۹ سوره حجر فرموده: این کتاب با مرور ایام کهنه نمی‌شود. علامه طباطبائی (۱۴۱۷ ق) در این زمینه می‌فرماید: قرآن پایه و بنیان قوانین را بر توحید فطری و اخلاق فاضله‌گریزی بنا نموده است، اما قانون‌گذاران پایه و بنیان قوانین خود را بر تغییر و تحولات اجتماع بنا نموده و معنویات را به‌طور کلی نادیده می‌گیرند؛ از این رو، باقی و ابدی نیستند (ج ۱، ص ۱۰۰).

۵. اخبار غیب از گذشته و آینده

قرآن در آیات فراوانی، با اخبار غیبی از گذشته و آینده، معجزه بودنش را ثابت نموده است، مانند آیه ۴۹ سوره هود. در آیاتی دیگر درباره حوادث آینده آمده است، مانند آیات ۱-۳ سوره روم و آیات فراوان دیگری که به مسلمانان و مؤمنان وعده‌ها داده و همان‌طور که وعده داده، عمل نموده است و مشرکین و کفار را تهدید کرده و بدان عمل نموده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۱۰۲). نمونه‌های دیگری از آیات قرآنی که درباره امور غیبی است که عبارت‌اند از: آیات ۹۳-۹۵ سوره کهف، آیه ۵۵ سوره نور (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۱۰۳).

طباطبایی (۱۴۱۷ ق) از دیگر وجوه اعجاز قرآن را «اخبار غیبی» آن می‌داند و بیان می‌نماید: خداوند در آیات فراوانی، به اخبار غیبی کتابش، تحدی نموده که اگر شک دارید، کتابی مثل آن، دربردارنده اخبار غیبی، بیاورید؛ مانند آیه ۴۹ سوره هود (ج ۱، ص ۶۴؛ ج ۱، ص ۱۰۲؛ هادیان حیدری، ۱۳۹۷، صص ۴-۱۱).

۶. اخبار علمی

اعجاز علمی قرآن وقتی بیشتر آشکار می‌شود که بدانیم قرآن در زمانی نازل شده که معلومات بشر آن عصر در علوم طبیعی و سایر میادین علم بسیار اندک و اغلب خطاآمیز بوده است. طباطبایی (۱۴۱۷ ق) به برخی از آیات اشاره می‌نماید، مانند آیه ۱۹ و ۲۲ سوره حجر، آیه ۷ سوره نبا. این گونه آیات از حقایقی سخن گفته که در زمان نزول مصحف شریف از آن واقعیات علمی هیچ خبری نبوده و بعد از گذشت قرن‌ها، بشر آنها را کشف کرده است (ج ۱، ص ۱۰۰؛ خویی، ۱۳۷۸، صص ۴۳-۹۱).

۷. جامعیت قرآن

با عنایت به برخورداری قرآن از صفت جامعیت، باید اذعان نمود که سنخ اعجاز قرآن و شریعت پیامبر اسلام (ص) به کلی از سنخ اعجاز سایر شرایع ممتاز است. در میان مفسران متقدم و معاصر، تنها علامه طباطبایی است که، با ژرف‌نگری‌ای منحصر به فرد و نگاهی نو و جامع، به ابعاد نسبت میان اعجاز قرآن و جامعیت آن توجه کرده و با بهره‌گیری از آیات تحدی و برخی آیات دیگر به سه تبیین از جامعیت

قرآن اشاره نموده است. تبیین اول و دوم طباطبائی (۱۴۱۷ ق) مبتنی بر دو دسته از آیات قرآن بیان گردیده است. تبیین نخست، به استناد آیه ۸۸ سوره اسراء، ناظر بر گستره مخاطبان و موضوعات مرتبط به هدایت انسان است (ج ۱، صص ۵۹-۶۰)؛ ازاین رو، معتقد به جامعیت اعتدالی است. جوادی آملی (۱۳۸۶) در تبیین این سخن علامه می‌فرماید: تحدی مشتمل بر قیاس و برهان است (ج ۱، صص ۱۲۸-۱۳۲). تبیین دوم، با عنایت به صفات و ویژگی‌های قرآن و با ابتنای بر آیات ۸۹ سوره نحل و ۵۹ سوره انعام، ناظر بر گستره موضوعات است (طباطبائی، ج ۷، ص ۱۲۸؛ جوادی آملی، ج ۱، ص ۱۳۶)، ازاین رو، دو تبیین اول ناظر بر جامعیت در گستره موضوعات بوده و تبیین سوم ناظر بر جامعیت در گستره اغراض و مقاصد الهی است (طباطبائی، ج ۱، ص ۱۶۲). طباطبائی (۱۴۱۷ ق) با عنایت به عمومیت تحدی قرآن در سه شکل شمول افرادی، شمول زمانی و شمول احوالی، معتقد است که به‌صراحت می‌توان نظریه انحصار یک وجهی بودن اعجاز را منتفی دانست (ج ۱، ص ۶۰؛ ج ۱۰، صص ۱۶۳-۱۶۴).

۸. ابعاد اعجاز قرآن در تمام زمینه‌ها

طباطبائی (۱۴۱۷ ق)، پس از اشاره به برخی از ابعاد اعجاز قرآن، تمام این ابعاد را از اعجاز قرآن می‌داند و اشاره می‌کند اگر تحدی‌های قرآن منحصر به فصاحت و بلاغت آن بود، تنها باید عرب را که زبانش زبان قرآن است تحدی کند، درحالی‌که به‌صورت مطلق آمده و همه را مورد خطاب قرار داده است؛ پس مشخص می‌شود معجزه بودنش تنها از نظر فصاحت و بلاغت و اسلوب کلام نیست (ج ۱، ص ۹۵؛ معرفت، ۱۴۱۶ ق، ج ۴، ص ۱۳۳).

ادله اعجاز قرآن از دیدگاه علامه طباطبائی

در بیانات علامه طباطبائی، علاوه بر نقد نظرات دیگران، به دو طریق برای اثبات این مبنای تفسیری، استدلال و استناد شده است: اول استدلال به بعضی از وجوه اعجاز قرآن و دوم استناد به سخنان صریح و ضمنی قرآن که در ادامه بیان می‌گردد.

۱. استدلال به وجوه اعجاز قرآن

طباطبائی (۱۴۱۷ ق) در روش نخست در دو شاخه به طرح، تشریح و اثبات اعجاز قرآن پرداخته است. اول آنکه، بعضی از آیات بر اعجاز آن در فصاحت و بلاغت و معجزه بودن آن از جهت

آورنده آن دلالت دارد. دوم آنکه، رمز ناتوانی مخالفان در تحدی و مقابله با قرآن در خود قرآن قرار دارد (ج ۱، صص ۵۸-۷۳).

الف) اعجاز بلاغی قرآن

معجزه بودن قرآن وجوه گوناگون دارد که از مهم‌ترین وجوه آن، اعجاز بلاغی قرآن است. این وجه از اعجاز قرآن مورد توافق اغلب علمای فریقین است. به عقیده طباطبائی (۱۴۱۷ ق)، تحدی قرآن در آیاتی مانند آیات ۳۸-۳۹ سوره یونس و آیه ۱۴ سوره هود دلیلی آشکار بر اعجاز بلاغی قرآن است (ج ۱، صص ۵۸-۷۳).

ب) اعجاز قرآن از جهت آورنده

از دیگر دلایل اعجاز قرآن آورنده آن است. طباطبائی (۱۴۱۷ ق) محور اصلی تعقل و تفکر در عبارت «لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ» در آیه ۴۴ سوره نحل را شخص رسول‌الله (ص) به عنوان دریافت‌کننده وحی الهی می‌داند، زیرا اندیشیدن درباره شخص رسول‌الله (ص) و شرایطی که پیامبر (ص) در آن زندگی می‌کرد بهترین دلیل بر عدم دخالت پیامبر در پدید آوردن قرآن است (ج ۱، ص ۱۰۰). قرآن تمام افراد بشر را به شخص رسول‌الله (ص)، که آورنده کلام خداست، تحدی کرده است، رسولی که «امی» است کتابی آورده که هم الفاظش و هم معانی و محتوایش معجزه است (یونس: ۱۶؛ ج ۱، ص ۶۳؛ ج ۱۲، ص ۲۶۰).

۲. بیانات صریح و ضمنی قرآن

دسته‌ای دیگر از دلایل اعجاز قرآن سخنان آشکار و ضمنی قرآن درباره این موضوع است که عبارت‌اند از:

الف) آیات حاکی از تبعیت محض پیامبر (ص) از وحی در انعام: ۵۰، یونس: ۱۵ (طباطبائی، ۱۴۱۷ ق، ج ۸، ص ۳۸۲).

ب) آیات حاکی از نزول قرآن به زبان عربی در یوسف: ۲؛ شعراء: ۱۹۳-۱۹۵. (طباطبائی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۱، ص ۷۵).

ج) تعابیر حاکی از نزول متن قرآن از سوی خدا در زخرف: ۴، هود: ۱ (طباطبائی، ۱۴۱۷ ق، ج ۳، صص ۴۹-۵۳).

د) تقسیم آیات به محکم و متشابه در آیه هفتم سورة آل عمران (طباطبائی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۱، ص ۷۵).

اعجاز قرآن از دیدگاه آیت الله جوادی آملی

یکی از مهم‌ترین مبانی تفسیری آیت الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم اعتقاد به اعجاز قرآن است. جوادی آملی (۱۳۸۸ ب) در تعریف اصطلاحی معجزه بیان داشته که معجزه عملی است مافوق قدرت بشر که تنها توسط پیامبران الهی انجام می‌شود (ص ۸۹؛ جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۱۸؛ ۱۳۸۶، ص ۸۹). بنابراین، اعجاز گواهی بر اثبات صدق مدعی نبوت و نشانگر ضعف و ناتوانی دیگران از آوردن مانند آن است. جوادی آملی (۱۳۸۸ الف) درباره اعجاز قرآن می‌فرماید: آوردن کتابی مانند قرآن از بشر عادی محال است؛ پس تنها از ناحیه خداست و بدین سبب معجزه است و معجزه حجت قطعی و عمل طبق آن واجب است (ج ۱۹، صص ۶۱۹-۶۲۲).

ابعاد اعجاز قرآن از دیدگاه آیت الله جوادی آملی

جوادی آملی (۱۳۷۲) همانند استاد خویش، علامه طباطبائی، معتقد است که قرآن از همه جهات معجزه است. (ج ۱، ص ۱۳۴). ایشان، درباره ابعاد اعجاز قرآن، مواردی را بیان نموده است که اشتراکات فراوانی با آرای علامه طباطبائی دارد که به اختصار در ادامه می‌آید.

۱. اعجاز قرآن در فصاحت و بلاغت

جوادی آملی (۱۳۷۲) بر این باور است که قسمت قابل توجهی از هماوردطلبی و تحدی قرآن ناظر به فصاحت و بلاغت آن است. البته، فصاحت و بلاغت جزء امور لفظی محض نیست که هر شخصی قادر باشد، با شناخت معانی کلمات و قواعد ادبی، فصیح و بلیغ شود، بلکه برای بلیغ شدن، باید ابتدا معانی و معارف درستی را درک نمود و آنگاه آن را در بهترین کلمات و شیواترین قالب لفظی قرار داد (ج ۱، ص ۱۳۵). ایشان می‌فرماید: قرآن، با حفظ و مراعات نکات ادبی، تمام حقایق عالم را که برای پرورش بشر مفید است، در بهترین و زیباترین الفاظ، ادا می‌کند؛ از این رو،

خداوند آن را «أَحْسَنَ الْحَدِيثِ» (زمر: ۲۳) معرفی می‌کند (ج ۱، ص ۱۳۶). جوادی آملی به نوعی تنها بر معنا تأکید دارد و اذعان می‌کند که عرب‌ها الفاظ را داشته، ولی الفاظ دارای این معانی والا را نداشته‌اند (ج ۱، صص ۱۳۴-۱۳۶).

۲. اعجاز قرآن در محتوا و معارف

جوادی آملی (۱۳۷۲) معتقد است که آیه ۴۸ و ۴۹ سورة قصص صراحت در تحدی به محتوای قرآن دارد، نه به فصاحت و بلاغت، چون آنچه در هدایت نقش دارد همان محتوا و معارف کتاب است و از طرف دیگر شمار فراوانی از یهودیان متصلّب به زبان عربی آشنا نبودند تا به آنها اعلام هم‌وردی در آوردن کتابی عربی مانند قرآن شود. آیاتی نظیر «إِنْ هَذَا الْقُرْآنُ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ» (اسراء: ۹) ناظر به معارف و محتوای عالی و انسان‌ساز قرآن و قوانین فردی و اجتماعی آن است و قرآن تمام دانشمندان را به همانندآوری علمی دعوت می‌کند (ج ۱، ص ۱۳۸).

۳. اعجاز قرآن در هماهنگی آیات

جوادی آملی (۱۳۷۲) بر این باور است که تحدی دیگر قرآن ناظر به هماهنگی آیات و عدم اختلاف در آنهاست. ایشان می‌فرماید: آیه ۸۲ سورة نساء، از طریق قیاس استثنایی، اعجاز قرآن را ثابت می‌کند. «مقدم» این قیاس «وَلَوْ كَانَتْ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ» است و «تالی» آن «لَوْجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا». آیه می‌فرماید: هرچه در قرآن بیندیشید و تدبّر کنید، نه تنها در آن اختلافی نمی‌بینید، بلکه آن را منسجم‌تر می‌یابید. پس «تالی» قیاس، که وجود اختلاف در قرآن است، باطل است و اگر «تالی» باطل بود، بطلان «مقدم» نیز روشن می‌شود؛ یعنی قرآن کتاب بشری نیست، بلکه کلام‌الله و کتاب‌الله است (ج ۱، ص ۱۳۹).

۴. اعجاز قرآن در اخبار غیبی

جوادی آملی (۱۳۷۲) از جمله موارد هم‌وردطلبی و اعجاز قرآن را موضوع «اخبار غیبی» می‌داند و بیان می‌کند: خداوند در معرفی قرآن می‌فرماید: این کتاب غیب را برای بشر تبیین می‌کند. از دیدگاه قرآن، جهان هستی به دو قسمت «غیب» و «شهادت» تقسیم می‌گردد. غیب نیز دو گونه است: یا «غیب نفسی» است و یا «غیب نسبی» است (ج ۱، ص ۱۴۵).

۵. اعجاز قرآن در آورنده آن

جوادی آملی (۱۳۷۲) می‌فرماید: خدای سبحان درباره این بُعد از ابعاد اعجاز قرآن می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ» (ترجمه: خداوند در میان مردم درس‌نخوانده پیامبری را از خود آنان مبعوث گردانید؛ جمعه: ۲). اصل بعثت رسول اکرم (ص)، مانند سخن گفتن عیسیای مسیح (ع) در گهواره، خود یک معجزه است و پیامبر (ص)، افزون بر این که دارای معجزه قرآن است، که کسی نمی‌تواند مثلش را بیاورد، اصل مبعوث شدنش از میان مردم امّی نیز معجزه‌ای است افزون بر معجزه کلامی‌اش (قرآن). ایشان معتقد است که رجوع ضمیر به «عبد» از عظمت و مقام اعجاز قرآن نمی‌کاهد، بلکه تأکیدی است بر این موضوع که قرآن اگرچه معجزه‌ای مستقل و با عظمت است و به ویژگی‌های آورنده‌اش وابسته نیست، اما چون آورنده‌اش امّی است، اعجاز قرآن قوی‌تر و عظیم‌تر خواهد بود و آیه ۱۶ سورة یونس نیز شاهد دیگری است بر این که در آیه مورد بحث خصوصیت آورنده نیز مورد توجه است (ج ۱، صص ۱۵۷-۱۵۸).

۶. اعجاز قرآن در بیان مطالب علمی

مفسران در بررسی قرآن، به‌ویژه در مطالعه آیاتی که با موضوعات علوم تجربی نسبتی دارند، رویکردهای متفاوتی برگزیده‌اند. برخی بر این باورند که هر علمی از علوم بشری را می‌توان در قرآن جستجو کرد. از سوی دیگر، برخی معتقدند قرآن هیچ‌گونه رسالتی در حوزه علوم تجربی ندارد. در مقابل این دو طیف، عده‌ای راه میانه را در پیش گرفته و با تخطئه دو باور پیشین، نظریات حتمی و قطعی علوم جدید در قرآن را پذیرفته و آن را نشانه و دلیلی از اعجاز علمی قرآن دانسته‌اند. یکی از معتقدان این دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی است. ایشان، با بهره‌گیری از دلایل عقلی و دلایل نقلی، به اثبات سخن خود پرداخته و آن را از پیرایه‌های عصر علم‌زده امروز مبرا دانسته است:

الف) تصریحات ائمه (ع) به اعجاز قرآن و روش تفسیر نقلی جوادی آملی (جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۱، ص ۱۳۲).

ب) جامعیت قرآن و پاسخ به نیازهای روز (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ب، ص ۳۴۲).

ج) شکوفایی قرآن با زمان و جاودانگی آن (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۲۷۷؛ ۱۳۸۹ الف،

ص ۱۲۳).

- (د) نوآوری قرآن در برخی مطالب علمی (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ب، ص ۳۵۳، ۳۴۳).
- (ه) اشاره تلویحی و ضمنی به برخی علوم در قرآن (جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ص ۱۶۷؛ ۱۳۸۸ ب، ص ۳۴۳).
- (و) همسو بودن قرآن و علم (جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۱۱، ص ۵۸).

ادله اعجاز قرآن از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی

آیت‌الله جوادی آملی بحث اعجاز قرآن را، با تبیین و ادله متفاوت و کامل‌تری از استاد خویش، علامه طباطبایی، بیان می‌کند. در ادامه این ادله می‌آید.

۱. اعجاز: قضیه شرطیه

از نظر جوادی آملی (۱۳۸۸ الف)، اعجاز قرآن مبتنی بر یک قضیه شرطیه است که آیه ۲۳ سوره بقره بدان تصریح نموده است (ج ۲، صص ۴۱۰-۴۴۳). ایشان در این باره می‌فرماید: قرآن بحث درباره اعجاز و حقانیت قرآن و اظهار عجز کسانی که در برابر قرآن به مبارزه برخاسته‌اند را با جمله شرطیه بیان کرده است. قرآن خطاب به مخالفان مطلبی را به صورت قیاس استثنایی بیان کرده است: اگر در وحیانی بودن قرآن شک دارید و آن را بشری می‌دانید، پس همانند آن بیاورید، در صورتی که قطعاً نمی‌توانید همانند آن را بیاورید و همین ضعف و ناتوانی شما نشانه الهی بودن قرآن است (ج ۲، صص ۴۱۳-۴۱۴). ایشان (۱۳۸۶) معتقد است که تحدی مشتمل بر قیاس و برهان است؛ یعنی این کتاب اگر سخن الهی نباشد، سخن غیرالهی و بشری است و اگر سخن بشری است، از آنجاکه شما هم بشرید، باید قادر به آوردن مثل آن باشید. اگر شما بر این امر قادرید که مثل آن را بیاورید، غیرالهی و بشری بودنش ثابت می‌شود و اگر به این امر قادر نبودید، مشخص می‌شود که الهی است و بشری نیست و اعجازی است که اثبات‌کننده ادعای نبوت آورنده آن خواهد بود (ج ۱، صص ۱۲۸-۱۲۹؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۲، ص ۴۱۴). شیخ طوسی (۱۴۰۹ ق) نیز این گونه استدلال می‌کند (ج ۱، ص ۱۰۴).

جوادی آملی (۱۳۸۶)، در تبیین این مطلب، با توجه به روش تفسیری اش (روش تفسیری جامع: قرآن به قرآن، قرآن به سنت، قرآن به عقل)، بر خلاف علامه طباطبایی، به برخی از روایات

نیز اشاره می‌کند و می‌فرماید: در برخی از احادیث نیز عظمت قرآن بیان شده است. از آنجاکه خداوند «لیس کمثله شیء» (شوری: ۱۱) است و مثل و مانندی ندارد، کتاب او نیز که تجلی ذات اوست، همانند و نظیری ندارد. برخی از مفسران بر این باورند که «مثل نداشتن» وصف کل قرآن است، نه برای تک‌تک سور آن. این سخن کامل و تمام نیست، زیرا اگر تحدی خدا، منحصر به کل قرآن بود، این ادعا که مجموعه قرآن بی نظیر است مورد قبول بود، اما در آیات تحدی علاوه بر تحدی به کل قرآن، به ده سوره و به یک سوره از قرآن نیز تحدی شده است (صص ۱۲۹-۱۳۰). ایشان (۱۳۸۶) همچنین در نگاهی نو و جامع‌تر معتقد است که آیه ۸۸ سوره اسراء، علاوه بر آن که «تعجیز» است و مخالفان با قرآن را از آوردن مثل قرآن ناتوان می‌داند، اخبار غیبی را نیز در برمی‌گیرد و می‌فرماید که در آینده نیز احدی نمی‌تواند همانند قرآن را بیاورد؛ پس در این آیه، تحدی با اعجاز اخبار غیبی مورد تأکید قرار گرفته است (ص ۱۳۱؛ جوادی آملی، ۱۳۸۹ ب، صص ۱۳۵-۱۳۶).

۲. تحدی

جوادی آملی (۱۳۸۸ الف) موضوع تحدی و اعجاز قرآن را به یکدیگر نسبت می‌دهد و می‌فرماید: در آیه ۲۳ سوره بقره، «فأتوا» امر تعجیزی و برای اظهار اعجاز قرآن و عجز کافران و منافقان از آوردن مانند قرآن است. مراد از لفظ «سوره» در آیه ۲۳ سوره بقره، جنس است؛ بنابراین، تمام آیات تحدی، مانند آیه مورد بحث، مفید اعجاز کوچک‌ترین سوره قرآن مانند کوثر و عصر نیز هست. پس مراد از تحدی در اینجا این نیست که معارضان سوره‌ای همانند سوره بقره بیاورند، بلکه مراد فقط آوردن سوره‌ای مانند یکی از سور قرآن است، گرچه همانند کوتاه‌ترین سوره قرآن باشد (هود: ۱۳؛ یونس: ۳۸). در آیه ۲۳ بقره نیز تحدی به یک سوره شده است، زیرا تنوین «بسورة» برای وحدت است (ج ۲، صص ۴۲۲-۴۲۴).

۳. ارائه گزیده تفسیر به‌جای ترجمه آیات

جوادی آملی (۱۳۸۸ الف) می‌فرماید: کلمات و جملات قرآن، که در برگیرنده کلمات و عبارات پر مغز است، حاوی بار معنوی زیادی است و آیات آن حاوی توان‌های وافر معرفتی است و چه

فراوان است الفاظ قرآنی که در هیچ یک از زبان و فرهنگ‌های جهان معادل ندارد و حتی در زبان فارسی که قرابت زیادی نسبت به زبان عربی دارد نیز قدرت معادل‌سازی برای الفاظ قرآنی ندارد. از این رو، ایشان «گزیده تفسیر» را جایگزین ترجمه کرده که قبل از بیان تفسیر آیه، خلاصه تفسیر آیه، به صورت فشرده در قالب گزیده تفسیر بیان شده است (ج ۱، ص ۲۷). این قاعده به مبنای تفسیری مفسر درباره اعجاز قرآن برمی‌گردد، زیرا به عقیده مفسر، به صرف ترجمه، بسیاری از لطائف آیات درک نمی‌شود (ج ۸، ص ۲۱)؛ چه این که از نظر آیت‌الله جوادی آملی، هیچ زبانی توان ترجمه قرآن را ندارد و نباید توقع داشت قرآن به گونه‌ای ترجمه گردد که همه معنا منتقل شود، چنان که امام باقر (ع) فرمودند: زبان عربی این هنر را دارد که تمام زبان‌ها را ترجمه کند، اما هیچ زبانی نمی‌تواند زبان عربی را ترجمه کند، زیرا وسیع است و قرآن که مقیاس بالاتر است به نحو اولی هیچ زبانی یارای ترجمه کامل آن را ندارد (کلینی، ۱۴۲۹ ق، ج ۲، ص ۲۱۲۲).

اشتراکات و افتراقات مبنای تفسیری اعجاز قرآن از دیدگاه طباطبایی و جوادی آملی

به طور کلی می‌توان گفت که مبنای تفسیری اعجاز قرآن از مبانی مشترک دو مفسر در تفسیر قرآن است و آیت‌الله جوادی آملی به دلیل تأثیرپذیری از استاد خویش، علامه طباطبایی، در ارائه دلایل عقلی و نقلی در اثبات اعجاز قرآن با وی اتفاق نظر دارد، اما در کیفیت و تبیین موضوع میان این دو مفسر اختلاف نظرهایی هست.

اشتراکات دیدگاه دو مفسر

به طور کلی هر دو مفسر معجزه بودن قرآن و الهی بودن الفاظ و عبارات قرآن را به عنوان مبنای تفسیر قرآن پذیرفته‌اند و این بحث در میزان در چند مورد به تفصیل مطرح شده است و جوادی آملی نیز در تسنیم به تفصیل به این موضوع پرداخته است. بنابراین، اعجاز قرآن از مبانی تفسیری مشترک صدور دو مفسر است، اما در جزئیات تبیین و اثبات آن با یکدیگر اختلاف نظرهایی دارند.

افتراقات دیدگاه دو مفسر

با وجود این که مبنای تفسیری اعجاز قرآن از مبانی مشترک صدور دو مفسر در تفسیر قرآن است، در کیفیت و تبیین و جزئیات این مبنای تفسیری، میان استاد و شاگرد اختلاف نظرهایی وجود دارد

که واکاوی این اشتراکات و اختلافات، نشان‌دهنده یک نوآوری در دیدگاه‌های جوادی آملی است. برخی از این افتراقات در ادامه می‌آید.

۱. علامه طباطبایی اعجاز قرآن را بر دو اصل می‌داند: (۱) قطعاً معجزه وجود دارد، (۲) قرآن از مصادیق آن معجزه است که اثبات قسم دوم قطعاً اثبات قسم اولی را به همراه دارد. این اثبات با استفاده از آیات تحدی صورت می‌گیرد. علامه آیات تحدی را نوعی استدلال بر اعجاز قرآن دانسته است، ولی آن را توضیح نمی‌دهد. اما آیت‌الله جوادی آملی تحدی و اعجاز قرآن را با استفاده از قیاسی منطقی‌ای که صورت قضیه شرطیه دارد نتیجه‌گیری کرده است و دیدگاه استاد خویش را با استفاده از قاعده تامل تشریح و اثبات می‌کند. بنابراین، به نظر می‌رسد دیدگاه جوادی آملی نسبت به نظر علامه طباطبایی کامل‌تر و صحیح‌تر باشد.

۲. وجه افتراق دیگر میان علامه طباطبایی و جوادی آملی، در بحث وجوه اعجاز قرآن به فصاحت و بلاغت، آنجا نمود یافته که علامه طباطبایی فصاحت را تنها به لفظ نمی‌داند، بلکه به لفظ و معنا با هم می‌داند، اما جوادی آملی به نوعی تنها بر معنا تأکید دارد و اذعان می‌کند که عرب‌ها الفاظ را داشته، ولی الفاظ دارای این معانی والا را نداشته‌اند که به نظر می‌رسد دیدگاه علامه طباطبایی نسبت به دیدگاه جوادی آملی که به نوعی تنها بر معنا تأکید دارد کامل‌تر و صحیح‌تر باشد.

۳. جوادی آملی (۱۳۸۸ الف) ضمن پذیرش اعجاز علمی در قرآن، با بهره‌گیری از دلایل عقلی و دلایل نقلی، به اثبات نظریه خویش پرداخته است و به صورت ضمنی آن را در احادیث ائمه (ع) جستجو می‌کند و در آثار خویش به سخن معصومین (ع) در این باره استناد و تمسک کرده است و به مناسبت و فراخور بحث و مطلب علمی مورد نظر به آنها استناد می‌جوید (ج ۱، ص ۱۳۲). با وجود این که بحث اعجاز علمی به صورت تلویحی در المیزان نیز مطرح شده و علامه طباطبایی به آیاتی به عنوان نمونه اشاره کرده، اما این موضوع در تسنیم پررنگ‌تر بوده و صاحب تسنیم با صراحت بیشتری درباره آن سخن گفته است. ایشان یافته‌های قطعی علوم جدید در قرآن را پذیرفته و آن را نشانه‌ای از اعجاز علمی قرآن می‌داند و با تصریح به این مطلب بر وثاقت این اندیشه افزوده است که به نظر می‌رسد ملاحظه دقیقی است.

۴. جوادی آملی معتقد است که زبان عربی از وجوه منتج از اعجاز قرآن است و ترجمه زبان عربی و به‌ویژه قرآن را باعث سقوط و کاهش لطافت‌های زبان عربی و قرآن دانسته است؛ و از این رو، برگزیده تفسیر را جایگزین ترجمه آیات کرده است. چراکه، در نظر مفسر تسنیم، قرآن ترجمه‌پذیر نیست، زیرا در حین ترجمه بسیاری از لطائف ادبیات عربی آیات از دست می‌رود و آن بار معنایی را که آیات عربی انتقال می‌دهد در ترجمه قرآن یافت نمی‌شود. اما مفسر المیزان آن را به‌عنوان ابزاری در جهت رساندن پیام قرآن به هر ملل و نحلی جایز می‌شمارد. بنابراین، این ابتکار صاحب تسنیم این تفسیر را برجسته و خاص می‌کند، زیرا مخاطب با مطالعه آن، به چکیده بخش تفسیر و حتی لطایف نیز پی می‌برد.

نتیجه‌گیری

۱. هر دو مفسر، معجزه بودن و الهی بودن الفاظ و عبارات قرآن را به‌عنوان مبنای تفسیر قرآن پذیرفته‌اند و این بحث در تفسیر المیزان در چند مورد به تفصیل مطرح شده است و آیت‌الله جوادی آملی نیز در تفسیر تسنیم به تفصیل به این موضوع پرداخته است. از این رو، از مقارنه دو تفسیر مذکور می‌توان استنباط نمود که مطالب آیت‌الله جوادی آملی درباره اعجاز قرآن با مطالب علامه طباطبایی اشتراکات فراوانی دارد و هر دو مفسر بر ابعاد و وجوه مختلف اعجاز تأکید دارند، هرچند بعضی از تعبیرات دو مفسر با یکدیگر متفاوت است. بنابراین، اعجاز قرآن از مبنای تفسیری مشترک صدور دو مفسر است و تفاوت نظر اساسی و جوهری با یکدیگر ندارند، اما در جزئیات تبیین و استدلال و اثبات آن، با یکدیگر اختلاف نظر دارند و همین کیفیت تبیین و شرح و بسط مطالب نقطه افتراق نظرات دو مفسر است که واکاوی این اختلافات نشان‌دهنده یک نوآوری در دیدگاه‌های آیت‌الله جوادی آملی است.

۲. به عقیده علامه طباطبایی، تمام الفاظ و عبارات قرآن عیناً از جانب خداوند متعال نازل شده است؛ از این رو، قرآن معجزه است. بنا بر آنچه گذشت، از دیدگاه علامه طباطبایی، اعجاز قرآن ابعاد گوناگونی مثل فصاحت، بلاغت، آورنده آن دارد. همچنین، علامه طباطبایی به تفصیل به نسبت میان اعجاز قرآن و جامعیت آن توجه کرده و با بهره‌گیری از آیات تحدی و برخی آیات

دیگر به سه تبیین از جامعیت قرآن اشاره کرده است که در میان مفسران متقدم و معاصر، تنها ایشان، با ژرف‌نگری منحصر به فرد و نگاهی نو و جامع، به ابعاد نسبت میان اعجاز قرآن و جامعیت آن توجه نموده است. ایشان اعجاز قرآن را بر دو اصل می‌داند: یکی اصل اعجاز و جاری بودن خرق عادت و دیگری اینکه قرآن از مصادیق اعجاز است که اثبات دومی باعث اثبات اولی است. همچنین، علامه طباطبائی فصاحت را تنها به لفظ نمی‌داند، بلکه به لفظ و معنا با هم می‌داند که به نظر می‌رسد دیدگاه ایشان نسبت به نظر آیت‌الله جوادی آملی که به نوعی تنها بر معنا تأکید دارد کامل‌تر و صحیح‌تر باشد.

۳. اعجاز قرآن از مهم‌ترین مبانی تفسیری آیت‌الله جوادی آملی است. ایشان از طرفداران اعجاز علمی قرآن است و برای نظر خود، دلایلی را بیان می‌کند. ایشان یافته‌های قطعی علوم جدید در قرآن را پذیرفته و آن را نشانه‌ای از اعجاز علمی قرآن می‌داند که به نظر می‌رسد ملاحظه دقیقی باشد. ایشان اعجاز قرآن را با استفاده از قیاسی منطقی‌ای که صورت قضیه شرطیه دارد نتیجه‌گیری کرده است و با توجه به روش تفسیری جامع صاحب تسنیم، به برخی از روایات نیز در تبیین بهتر موضوع اشاره نموده است. همچنین ایشان در نگاهی نو و جامع‌تر معتقد است آیه ۸۸ سوره اسراء، علاوه بر آن که «تعجیز» است، از مصادیق اخبار غیبی نیز هست. همچنین، از آنجاکه ایشان زبان عربی را از وجوه منتج از اعجاز قرآن می‌داند و ترجمه قرآن را باعث سقوط و کاهش لطافت‌های قرآن دانسته، برگزیده تفسیر را جایگزین ترجمه آیات نموده است و این ابتکار صاحب تسنیم این تفسیر را برجسته و خاص کرده است، زیرا مخاطب با مطالعه آن به چکیده بخش تفسیر و حتی لطایف نیز پی می‌برد. همچنین آیت‌الله جوادی آملی، در اعجاز قرآن، بیشتر بر معنا تأکید دارد و اذعان می‌کند که عرب‌ها الفاظ را داشته، ولی الفاظ دارای این معانی والا را نداشته‌اند که به نظر می‌رسد دیدگاه علامه طباطبائی که فصاحت را تنها به لفظ نمی‌داند، بلکه به لفظ و معنا می‌داند، از نظر آیت‌الله جوادی آملی جامع‌تر و صحیح‌تر باشد.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ گونه تعارض منافی را گزارش نکرده‌اند.

کتابنامه

- قرآن (مکارم شیرازی، مترجم). (۱۳۷۳). دارالقرآن کریم.
- آخوند، سکینه؛ و قرباغی، یگانه. (۱۳۹۷). واکاوی تحدی قرآن از دیدگاه علامه طباطبائی (ره) و آیت الله جوادی آملی. مطالعات قرآنی نامه جامعه، ۵(۱۲۵)، ۴۶-۲۵. https://nj.jz.ac.ir/article_88627.html
- ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله. (۱۴۰۴ ق). شرح نهج البلاغة (محمد ابوالفضل ابراهیم، مصحح). کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ ق). معجم مقاییس اللغة. مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۰۴ ق). لسان العرب، دارصادر.
- بابایی، علی اکبر؛ و همکاران. (۱۳۷۹). روش شناسی تفسیر قرآن. انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- باقلانی، ابوبکر بن طیب. (۱۴۲۱ ق). اعجاز القرآن. دارالکتب العلمیه.
- بروجردی، محمد ابراهیم. (۱۳۶۶). تفسیر جامع، انتشارات صدر.
- بلاغی نجفی، محمد جوادی. (۱۴۲۰ ق). آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن. بنیاد بعثت.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۶۸). پیرامون وحی و رهبری. انتشارات الزهراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۲). تفسیر موضوعی قرآن. نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۶). قرآن در قرآن. نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۷). سروش هدایت. نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸ الف). تسنیم: تفسیر قرآن کریم (به تحقیق جمعی از محققان). نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸ ب). وحی و نبوت. نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹ الف). همتایی قرآن و اهل بیت (ع)، نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹ ب). نزهت قرآن از تحریف (علی نصیری، محقق). نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۴). حقیقت و تأثیر اعجاز (عباس فتحیه و جعفر اریانی، محققان). نشر اسراء.
- خطابی، حمد بن محمد. (بی تا). بیان اعجاز القرآن (محمد خلف الله و محمد زغلول اسلام، مصححان). دارالمعارف.
- خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ ق). کتاب العین. انتشارات هجرت.
- خوئی، سید ابوالقاسم. (۱۳۷۸). البیان فی تفسیر القرآن. دارالثقلین.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. انتشارات دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۷۴). المفردات فی غریب القرآن. دارالعلم — الدار الشامیه.
- زرکشی، محمد بن عبدالله. (۱۴۰۸ ق). البرهان فی علوم القرآن. دارالفکر.
- زمخشری، محمود. (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. دارالکتاب العربی.

سید مرتضی، علی بن حسین. (۱۳۸۸). *جمل العلم و العمل. منظمه الاوقاف و الامور الخيرية دارالاسوه للطباعة و النشر.*

سید رضی، محمد بن حسین. (۱۳۷۰). *نهج البلاغة (سید جعفر شهیدی، مترجم). انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.*

سیدی، سید حسن. (۱۳۹۲). *سیر تاریخی اعجاز قرآن. پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.*
سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۴۰۴ ق). *الدر المنثور فی تفسیر المأثور. کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.*
شاکر، محمد کاظم. (۱۳۸۲). *مبانی و روش های تفسیری. انتشارات مرکز جهانی علوم انسانی.*
شیخ صدوق، محمد بن علی. (بی تا). *من لا یحضره الفقیه. انتشارات بوستان.*
طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۶۲). *اعجاز قرآن. مرکز نشر فرهنگی رجاء.*
طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۷۳). *قرآن در اسلام. دفتر انتشارات اسلامی. جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.*
طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ ق). *المیزان فی تفسیر القرآن. انتشارات اسلامی. جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.*

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن. انتشارات ناصر خسرو.*
طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ ق). *التبیان فی تفسیر القرآن. دار احیاء التراث العربی.*
عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۷۳). *مبانی و روش های تفسیر قرآن. انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.*
فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). *مفاتیح الغیب. دار احیاء التراث العربی.*
فیض کاشانی، محمد بن مرتضی. (۱۴۰۶ ق). *الوافی. انتشارات کتابخانه امیرالمؤمنین علی (ع).*
قاضی عبدالجبار. (۱۳۸۰ ق). *المغنی فی ابواب التوحید و العدل. الشرکه العربیه.*
قطب راوندی، سعید بن هبة الله. (۱۴۰۹ ق). *الخراج و الجرائح. مؤسسه الامام المهدی (عج).*
کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ ق). *الکافی. دارالحديث.*
مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۴ ق). *بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. مؤسسه الوفاء.*
محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۹۰). *درآمدی بر تفسیر جامع روایی. مؤسسه فرهنگی دارالحديث.*
مصباح، محمد تقی. (۱۳۸۰). *قرآن شناسی (محمود رجبی، محقق). مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).*

مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). *التحقیق فی کلمات القرآن. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.*

معرفت، محمد هادی. (۱۳۸۴). *تاریخ قرآن. دارالقرآن.*

معرفت، محمد هادی. (۱۳۸۶). *صیانة القرآن من التحریف. دارالقرآن.*

معرفت، محمد هادی. (۱۴۱۶ ق). *التمهید فی علوم القرآن. مؤسسه النشر الاسلامی.*

معین، محمد. (۱۳۹۱). *فرهنگ معین. امیرکبیر.*

مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ ق). النکت الاعتقادیة. المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیرنمونه. دار الکتب الاسلامیة.

مؤدب، سید رضا. (۱۳۸۸). مبانی تفسیر قرآن. انتشارات دانشگاه قم.

مؤدب، سید رضا. (۱۳۹۳). روش‌های تفسیر قرآن. انتشارات یاران.

میبدی، محمدفاکر. (۱۴۲۸ ق). قواعد التفسیر لدی الشیعه و السنه. الجمع العالمی للتقرب بین المذاهب الاسلامیة.

میر محمدی، ابوالفضل. (۱۳۷۵). تاریخ و علوم قرآن. انتشارات اسلامی.

ویل دورانت. (بی‌تا). قصة الحضارة (محمد بدران، تعریب)، جامعة الدول العربیة.

هادیان حیدری، بابک؛ و شریفی، محمد. (۱۳۹۷، ۲۷ اسفند). بررسی تطبیقی اعجاز قرآن و وجوه آن از دیدگاه صاحب المیزان و شاگردان ایشان (با تأکید بر آرای آیت‌الله جوادی آملی و آیت‌الله مصباح یزدی) [همایش]. پنجمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه علوم انسانی. تهران.

References

- Qoran. (1994). (N. Makarem Shirazi, Trans.). Dar al-Quran al-Karim. [In Persian]
- Abdul Jabbar, Q. (1960). *Al-Mughni fi abwab al-tawhid wa al-'adl*. Al-Sherkat al-Arabiyyah. [In Arabic].
- Ahmad, K. (1989). *Ketab al-'Ayn*. Hejrat. [In Arabic].
- Akhund, S., & Qarabaghi, Y. (2018). Investigating the concept of tahaddi (the challenge of the Quran from Allameh Tabataba'i (may Allah have mercy on him) and Ayatullah Javadi Amoli's viewpoints. *Nameh-Jame-e*, 5(125), 25-46. doi: https://nj.jz.ac.ir/article_88627.html. [In Persian].
- Amid Zanjani, A. A. (1994). *Mabani va ravesha-yi tafsir-i Qur'an*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].
- Babaie, A. A. & et. al. (2000). *Ravish shenasi-yi tafsir-i Qur'an*. Research Institute of Hawza and University. [In Persian].
- Balaghi Najafi, M. J. (1999). *Aala' al-rahman fi tafsir al-Qur'an*. Bunyad-i Bethat. [In Arabic].
- Baqellani, A. B. (2000). *I'jaz al-Qur'an*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Borojerdi, M. I. (1987). *Tafsir-i jami'*. Sadr Publications. [In Arabic].
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Lughatname-yi Dehkhoda*. University of Tehran Press. [In Persian].
- Durant, W. (n.d.). The history of civilization. (M. Badran, Trans.). Jamiat al-Duwal al-Arabiyyah. [In Arabic].
- Fakhr Razi, A. A. (1999). *Mafatih al-ghayb*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Fayz Kashani, M. (1986). *Al-Wafi*. Amirul Mumineen Ali (a.s.) Library Publications. [In Arabic].
- Hadiyan Heydari, B., & Sharifi, M. (2018). Barrasi-yi tatbiqi-yi i'jaz-i Qur'an va wujuh-i aan az didgah-i sahib al-Mizan va shagerdan-i ishan (ba ta'kid bar aara-yi Ayatollah Javadi Amoli va Ayatollah Mesbah Yazdi). *The fifth national*

- conference on modern research in the field of humanities and social studies in Iran (with participatory culture approach). Tehran. [In Persian].
- Ibn Abil Hadid, A. H. (1984). *Sharh Nahjul balagha*. (M. Abul Fadl Ibrahim, Ed.). Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic].
- Ibn Faris, A. (1984). *Mu'jam maqayees al-lughah*. Maktab al-Aalam al-Islami. [In Arabic].
- Ibn Manzur, M. (1984). *Lisan al-'Arab*. Dar Sadr. [In Arabic].
- Javadi Amoli, A. (1989). *Piramun-i wahy va rahbari*. Al-Zahra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (1993). *Tafsir-i mowdu'ie-yi Quran*. Isra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2007). *Quran dar Quran*. Isra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2008). *Surush-i hedayat*. Isra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2009a). *Tasnim: tafsir-i Qur'an-i karim*. (Compiled by a team of researchers). Isra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2009b). *Wahy va nubuwwat*. Isra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2010a). *Hamtai-yi Qur'an va Ahle Bayt (a.s.)*. Isra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2010b). *Nizahat-i Qur'an az tahrif*. (Compiled by A. Nasiri). Isra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2015). *Haqiqat va ta'thir-i i'jaz*. (Compiled by A. Fatiheh & J. Aryani). Isra Publications. [In Persian].
- Khetabi, H. (n.d.). *Bayan-i i'jaz al-Qur'an*. (M. Khalafullah & M. Zaghlul Islam, Eds.). Dar al-Maaref. [In Arabic].
- Khoie, A. Q. (1999). *Al-Bayan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Thaqalyn. [In Arabic].
- Kulayni, M. (2008). *Al-Kafi*. Dar al-Hadith. [In Arabic].
- Majlisi, M. B. (1984). *Bihar al-anwar al-jami'ah li-durar al-akhbar al-a'immat al-at-har*. Muassasat al-Wafa. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (1995). *Tafsir-i namunah*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Marefat, M. H. (1995). *Al-Tamhid fi 'ulum al-Qur'an*. Muassasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic].
- Marefat, M. H. (2005). *Tarikh-i Qur'an*. Dar al-Quran. [In Persian].
- Marefat, M. H. (2007). *Siyanat al-Qur'an min al-tahrif*. Dar al-Quran. [In Arabic].
- Maybadi, M. F. (2007). *Qawa'id al-tafsir lada al-Shi'a wa al-Sunnah*. Al-Jam al-Alami li-l Taqrib bayn al-Mazaheb al-Islami. [In Arabic].
- Mesbah Yazdi, M. T. (2001). *Qur'an shenasi*. (M. Rajabi, Researcher). Khomeini Education and Research Institute. [In Persian].
- Mirmuhammadi, A. F. (1996). *Tarikh va 'ulum-i Qur'an*. Islami Publications. [In Persian].
- Moaddab, R. (2009). *Mabani-yi tafsir-i Qur'an*. University of Qom Press. [In Persian].
- Moaddab, R. (2014). *Ravish-hayi tafsir-i Qur'an*. Yaran Publications. [In Persian].
- Moein, M. (2012). *Farhang-i Mo'ain*. Amir Kabir. [In Persian].
- Mostafavi, H. (1989). *Al-Tahqiq fi kalimat al-Qur'an*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic].
- Mufid, M. (1992). *Al-Nakt al-i'tiqadiyyah*. Al-Mutamar al-Aalami li-Ulfiyat al-Shaykh al-Mufid. [In Arabic].

- Muhammadi Reyshahri, M. (2011). *Daramadi bar tafsir-i jami'-yi revayi*. Muassasat-i Farhangi-yi Dar al-Hadith. [In Persian].
- Murtada, A. (2009). *Jamal al-'ilm wa al-amal*. Manzamat al-Awqaf wa al-Umur al-Khayriyyah Dar al-Uswah li-l Tabaah wa an-Nashr. [In Arabic].
- Qutb Ravandi, S. (1988). *Al-Khara'ij wa al-jara'ih*. Muassasat al-Imam al-Mahdi (aj). [In Arabic].
- Radi, M. (1991). *Nahjul balagha*. (J. Shahidi, Trans.). Intisharat va Amuzesh-i Inqelab-i Islami. [In Persian].
- Ragheb Isfahani, H. (1374). *Al-Mufradat fi gharib al-Qur'an*. Dar al-Ilm al-Dar al-Shamiyyah. [In Arabic].
- Saduq, M. (n.d.). *Man la yahduruhu al-faqih*. Bustan Publications. [In Arabic].
- Sayyidi, H. (2013). *Seyr-i tarikhi-yi i'jaz-i Qur'an*. Islamic Sciences and Culture Academy. [In Persian].
- Shakir, M. K. (2003). *Mabani va ravessha-yi tafsiri*. Intisharat-i Markaz-i Jahani-yi Ulum-i Islami. [In Persian].
- Suyuti, A. R. (1984). *Al-Durr al-manthour fi tafsir al-ma'thour*. Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Naser Khosro Publications. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1983). *I'jaz-i Qur'an*. Markaz-i Nashr-i Farhangi-yi Raja. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1995). *Qur'an dar Islam*. Daftar Intisharat Islami, Jamiat al-Modarresin Hawza-yi Ilmiyyah-yi Qom. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1996). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Islami Publications, Jamiat al-Modarresin-i Hawza Ilmiyya-yi Qom. [In Arabic].
- Tusi, M. (1988). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Zamakhshari, J. M. (1987). *Al-Kashshaf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil*. Dar al-Ketba al-Arabi. [In Arabic].
- Zarkashi, M. (1972). *Al-Burhan fil 'ulum al-Qur'an*. Dar al-Fikr. [In Arabic].